

ISSN 2454-3705

श्रुतसागर | श्रुतसागर

SHRUTSAGAR (MONTHLY)

Feb-2016, Volume : 02, Issue : 9, Annual Subscription Rs. 150/- Price Per copy Rs. 15/-

EDITOR : Hiren Kishorbhai Doshi

सम्राट् संप्रति संग्रहालय कोबा स्थित काष्ठमय समवसरण

आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर

**आचार्यश्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर में आने से पूर्व
प्रतों की स्थिति के चित्र**

ISSN 2454-3705

आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर का मुखपत्र

श्रुतसागर

श्रुतसागर

SHRUTSAGAR (Monthly)

वर्ष-२, अंक-९, कुल अंक-२१, फरवरी-२०१६

Year-2, Issue-9, Total Issue-21, February-2016

वार्षिक सदस्यता शुल्क-रु. १५०/- ❖ Yearly Subscription - Rs.150/-

अंक शुल्क - रु. १५/- ❖ Issue per Copy Rs. 15/-

आशीर्वाद

राष्ट्रसंत प. पू. आचार्य श्री पद्मसागरसूरीश्वरजी म. सा.

❖ संपादक ❖

❖ सह संपादक ❖

❖ संपादन निर्देशक ❖

हिरन किशोरभाई दोशी

डॉ. उत्तमसिंह

श्री गजेन्द्रभाई पढियार

एवं

ज्ञानमंदिर परिवार

१५ फरवरी, २०१६, वि. सं. २०७२, महा सुदि-८

प्रकाशक

आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर

(जैन व प्राच्यविद्या शोध-संस्थान एवं ग्रन्थालय)

श्री महावीर जैन आराधना केन्द्र कोबा, गांधीनगर-३८२००७

फोन नं. (079) 23276204, 205, 252 फेक्स : (079) 23276249, वॉट्स-एप 7575001081

Website : www.kobatirth.org Email : gyanmandir@kobatirth.org

अनुक्रम

1. संपादकीय	डॉ. उत्तमसिंह	3
2. गुरुवाणी	आ.श्री. बुद्धिसागरसूरि	4
3. Beyond Doubt	Acharya Padmasagarsuri	6
4. Contribution of Jainism to Philosophy, History and Progress	Virchand R. Gandhi	10
5. श्री उपधानतप स्तवन	आ.श्री. योगतिवक्सूरि	15
6. आचार्य श्रीकैलाससागरसूरि ज्ञानमन्दिर में ग्रंथसूचना शोधपद्धति : एक परिचय	रामप्रकाश झा	25
7. अकोटा की कांस्य प्रतिमाएँ	मराल त्रिवेदी	27
8. ग्रन्थ समीक्षा	डॉ. हेमन्तकुमार	31

प्राप्तिस्थान :-

आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर

तीन बंगला, टोलकनगर,

हॉटल हेरीटेज की गली में,

पालडी, अहमदाबाद - ३८०००७

फोन नं. (०७९) २६५८२३५५

संपादकीय

डॉ. उत्तमसिंह

श्रुतसागर का यह नूतन अंक हमारे वाचकों के समक्ष सादर समर्पित करते हुए अपार आनन्द की अनुभूति हो रही है। इसमें गुरुवाणी शीर्षक के तहत आचार्यदेव श्री बुद्धिसागरसूरीश्वरजी म.सा. द्वारा रचित गद्य-पद्यात्मक रचना प्रकाशित की जा रही है जिस में आत्मज्ञानी का गुणगान किया गया है। द्वितीय लेख राष्ट्रसंत आचार्य भगवंत श्री पद्मसागरसूरीश्वरजी म.सा. के प्रवचनांशों की पुस्तक 'Beyond Doubt' से क्रमबद्ध श्रेणी के तहत संकलित किया गया है तथा तृतीय लेख के तहत जैन गौरव पुरुष श्री वीरचन्द्रजी राघवजी गाँधी द्वारा लिखित 'Contribution of Jainism to Philosophy, History and Progress' नामक लेख क्रमशः प्रकाशित किया जा रहा है।

अप्रकाशित कृति प्रकाशन योजना के तहत इस अंक में मध्यकालीन प्रसिद्ध जैन कवि प.पू. विद्याचन्द्र गणि के शिष्य उत्तमचन्द्र गणिकृत 'उपधानतप स्तवन' नामक पद्यबद्ध रचना प्रकाशित की जा रही है। इस कृति का संपादन आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमन्दिर-कोबा के ग्रन्थागार में विद्यमान हस्तप्रत के आधार पर प.पू. आचार्य श्री योगतिलकसूरिजी म.सा. ने किया है।

'आचार्य श्रीकैलाससागरसूरि ज्ञानमन्दिर में ग्रन्थसूचना शोधपद्धति एक परिचय' लेख में हस्तप्रत आधारित सूचना शोधपद्धति विषयक महत्त्वपूर्ण जानकारियाँ प्रकाशित की जा रही हैं। इसके साथ ही 'अकोटा की कांस्य प्रतिमाएँ' नामक लेख प्रकाशित किया जा रहा है जिसमें वहाँ से प्राप्त प्रतिमाओं तथा उनकी विशेषताओं का उल्लेख किया गया है।

ग्रन्थ समीक्षा के तहत इस अंक में मुनिश्री चारित्ररत्नविजयजी म.सा. द्वारा सम्पादित 'The Real Universe (सर्वज्ञ कथित विश्व व्यवस्था)' नामक ग्रन्थ की समीक्षा प्रकाशित की जा रही है, जिसमें जैन भूगोल-खगोल विषयक विभिन्न शोधपूर्ण लेखों का संकलन-सम्पादन तथा तत्सम्बन्धित विषयों को सचित्र प्रस्तुत किया गया है।

आशा है इस अंक में संकलित सामग्री द्वारा हमारे वाचक लाभान्वित होंगे व अपने महत्त्वपूर्ण सुझावों से अवगत कराने की कृपा करेंगे।

ગુરુવાણી

આચાર્ય શ્રી બુદ્ધિસાગર સૂરિ ॐ

આત્મજ્ઞાનની જ્યોતિમાં, સદા રહે આનંદ ।

બુદ્ધિસાગર જ્ઞાનીને, નડે ન દુનિયા ફંદ ॥૧॥

પ્રારબ્ધે જે જે થતું, સાક્ષી ત્યાં નિજ હોય ।

બુદ્ધિસાગર જ્ઞાનીને, સહજ ભાવ અવલોય ॥૨॥

પ્રારબ્ધે કરણી થી, નહિ કરણીય વિચાર ।

બુદ્ધિસાગર જ્ઞાનીની, દશા અલૌકિક ધાર ॥૩॥

આત્મામાં તૃપ્તિ થતાં, રહે ન આશા લેશ ।

બુદ્ધિસાગર જ્ઞાનીને, સહજાનંદ હમેશ ॥૪॥

લેવું નહીં દેવું નહીં, જગની સાથ લગાર ।

બુદ્ધિસાગર જ્ઞાનીને, સહજભાવ નિર્ધાર ॥૫॥

અધ્યાત્મ દૃષ્ટિએ આત્મામાં લોકાલોક સમાઈ જાય છે. આત્મામાં શુભ પરિણામ રૂપ દિવ્ય ભાવનો આવિર્ભાવ તે અધ્યાત્મદૃષ્ટિએ સ્વર્ગ છે. આત્મામાં અશુભ પરિણામનો આવિર્ભવ તે અધ્યાત્મ દૃષ્ટિએ નરક છે. શુભ પરિણામ અને અશુભ પરિણામ એ બે સ્થૂલ જગતમાં સુખ દુઃખના હેતુભૂત છે. શુભ પરિણામ એ અશુભ પરિણામથી ભિન્ન એવા શુદ્ધ પરિણામમાં મોક્ષ છે. આત્મામાં શુદ્ધ પરિણામ રૂપે મોક્ષનો અધ્યાત્મ દૃષ્ટિએ આવિર્ભાવ થતાં શુભાશુભમાં કંઈ કર્તવ્ય જાણાતું નથી અને કર્તવ્યની બુદ્ધિએ શુભાશુભની આચરણા થતી નથી. આત્મસંતુષ્ટ મુનિને ઈન્દ્ર વરદાન માગવા કહે તો તેને કંઈ વરદાન માગવાનું કર્તવ્ય જાણાતું નથી. કોઈનું અશુભ કરવાનું પણ તેને રહેતું નથી. કારણકે શુભાશુભમાં ચિત્ત દેવું એ તેને ગમતું નથી. આવી આત્મજ્ઞાનયોગીની દશા વર્તે છે તેને અજ્ઞાનીઓ બહિરૂ થી દેખી જાણી શકે નહિ. અજ્ઞાનીઓની દૃષ્ટિમાં જ્ઞાનયોગીની દશા દેખાય જ નહિ. જ્ઞાનયોગથી સંતુષ્ટ થએલનો આત્મા પૂજવા ધ્યાવવા યોગ્ય છે. તેમનું જ્ઞાનસ્વરૂપ આરાધવા તથા પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે.

આત્મજ્ઞાની અને આત્મ સંતુષ્ટને કંઈ કર્તવ્ય રહેતું નથી, તેનું કારણ નીચે મુજબ છે -

SHRUTSAGAR

5

February-2016

नैव तस्य कृतेनार्थो, ना कृते नेह कश्चन ।

नचास्य सर्वभूतेषु, कश्चिदर्थं व्यपाश्रयः ॥१॥ अध्यात्मसार ॥

આત્મસંતુષ્ટ યોગીને કરવા વડે કંઈ નથી અને ન કરવા વડે કંઈ નથી. કારણ કે તે બાહ્યમાં કરવું અને નહીં કરવું તેના પરિણામથી તે મુક્ત છે. મોહવિના આત્મજ્ઞાની જે જે કંઈ કરે છે તેમાં તેને કંઈ સ્વાર્થ હોતો નથી અને તે સાક્ષીભૂત થઈને કરે છે તેથી તે જે જે કાર્યો કરતો તેમાં તેનું કશું કંઈ જતું આવતું નથી. કારણ કે તે કરવાથી લેપાતો નથી. જ્ઞાની પોતાના ભૂતકાળમાં થએલા અનન્ત પર્યાયોને જાણે છે તથા વર્તમાનમાં સમયે સમયે બદલાતા પર્યાયોને જાણે છે તેમજ અન્ય દ્રવ્યોના પર્યાયોને જાણે છે. ક્ષણે ક્ષણે દરેક વસ્તુનું અભિનવ પર્યાયે રૂપાન્તર થયા કરે છે તેથી આત્મજ્ઞાની પોતાનામાં ક્ષણે ક્ષણે જ્ઞાનાદિ પર્યાયોનું રૂપાંતર થતું દેખે છે અને તેનો અનુભવ કરે છે, તેથી જ્ઞાનયોગમાં અનન્તાનંદ ભોગવે છે.

પોતાના આત્માથી ભિન્ન એવા પરવસ્તુઓના પર્યાયો કે જે તેના રૂપે ઉત્પાદ વ્યયને પામે છે તેમાં પોતાનું તે કંઈ દેખતો નથી, અને પોતાના અર્થે તેને પરવસ્તુનું કંઈ કર્તવ્ય રહેતું નથી એમ અનુભવ દૃષ્ટિથી અનુભવી શકાય છે. આત્મનિષ્ઠજ્ઞાની વ્યવહારથી કાર્યો કરે છે તો તેમાં તેનો સ્વાર્થ નહિ હોવાથી કાર્યો કરે છે તેથી તેનું કંઈ પણ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી અને તેમજ આત્મજ્ઞાન નિષ્ઠયોગી કોઈ કાર્ય નથી કરતો તો નહિ કરવા વડે પણ તેને કંઈ નથી. સારાંશમાં કહેવાનું કે કાર્યો કરવા વડે વા ન કરવા વડે તેને કંઈ નથી. આવું સ્વરૂપ ખરેખરી રીતે તો તેવી દશા પ્રાપ્ત કરે તેનાજ અનુભવમાં આવી શકે છે. આત્મસંતુષ્ટ જ્ઞાનીનું કરવું વા ન કરવું એ સર્વ દુનિયાની દૃષ્ટિની પેલી પાર હોવાથી આત્મસંતુષ્ટ મનુષ્ય તેને પરિપૂર્ણ અનેક અપેક્ષાઓથી જાણી શકે છે.

સર્વ પ્રાણીઓમાં આત્મસંતુષ્ટ જ્ઞાનીને અર્થનો સ્વાર્થ હોતો નથી. આત્મજ્ઞાનીને આત્મામાં સંતોષ થવાથી અન્ય પ્રાણીઓ દ્વારા સંતોષ પ્રાપ્ત કરવાનો હોતો નથી. આત્મજ્ઞાની પોતાનામાં જેવું સત્તાએ જ્ઞાનાદિ ધન રહ્યું છે તેવું સર્વમાં દેખે છે, તેથી સમાન દૃષ્ટિથી સ્વાર્થાદિ સંગ વિના આત્મામાં દેખે છે અને આનંદમાં લીન રહે છે. બાહ્ય જગત્માં બંધાયેલી અહંવૃત્તિ છેદીને તે સર્વ પૌદ્ગલિક વસ્તુઓથી પોતાને ભિન્ન દેખે છે. સર્વ પ્રાણીઓમાં તે નિઃસ્વાર્થ દૃષ્ટિથી દેખીને આત્માના આનંદમાં લયલીન રહે છે.

(ક્રમશઃ)

Beyond Doubt

Acharya Padmasagarsuri

A dead body can never experience joy or sorrow, pleasure or pain. The one who is able and experiences these is 'Atman'. The body, devoid of life also is of the same structure & anatomy of a living body, but the former is devoid of carrying out any

activities of the living person. In the absence of Atman the dead body, ceases to be active & becomes useless and ultimately perishes.

I was, I am & I shall be, this eternal feeling which all living beings possess also proves the authenticity of the existence of the soul.

“There is no ghata” (Pot). This statement proves the very existence of the pot because if the ghata is not within the sight it does exist at the potter's place. In the same way when you say “There is no Atman or soul” it stands proved that though it does not exist in a dead body it surely does exist in all living beings. You cannot see the words uttered and the innumerable sounds you hear in the world uttered and the innumerable sounds you hear in the world because they are formless. So also the formless Atman cannot be seen, but is only subject to experience.

In the pitch darkness of a no moon day, where you are unable to even see your body, the feeling of “I am” is always there & this is the most authentic proof of one's existence; you may be doubtful of the existence of other things but you can never doubt the existence of yourself. In the morning when you wake up from deep slumber, you are always able to remember whether you had a good sleep or a trouble some one. You are able to recollect your dreams too. Now, who was the one who experienced all this and was also a witness to the dreams? I am happy or I am sad, this body is mine, these kind of feelings can be experienced only by the soul and not by the body or any kind of matter.

What is this body after all? It is a house erected on the two leg like pillars of which the five sense organs are the windows, the stomach is the kitchen also there is the skin. Kidney etc., which are the excretory

SHRUTSAGAR**7****February-2016**

systems. Who is the master of this house and also who lives in the house? None but the Atman, the soul, the conscience.

The soul is the master of the body. The mind is the manager. When the owner of the body falls sick and the tongue is not prepared to take the bitter medicine, what persuades it to take the medicines? The sick person is also tempted to take sweets and other etables but what makes him to give up sweets and drink quinine?

If there is a conflict between the sense organs regarding the judgement of a sense object, it is only the soul which decides the exact character of the sense object. Wealth, riches and body are not attached to themselves, it is only the Atman that is attached to all these.

Delicious food is served and as soon as you sit down to eat, the telephone bell rings and you get the news that the prices of all your products in the market have gone down and your firm has incurred heavy loss of lakhs of rupees. Your face turns pale and you do not, feel like eating the tasty food served before you. It was the mind and soul that went through grief over the sad news broken to you. There was no physical change in the body on hearing the news.

To save your hand, when one of your fingers is removed in the operation, you are relieved of the pain; but for the rest of your life, you always feel you have lost a finger.

Now it is not the body which feels so.

Two twins are born to a mother and the same mother brings them up together, showering equal affection and love on both of them. But the two brothers turn out to be having different characters and different kind of thoughts. This is because the souls are different in the two bodies.

The opposite of existing real substances is also real. If matter exists, its opposite 'spirit' also has to exist. Hence jiva is Sat1 (truth) which remains a reality.

You sacrifice your afternoon nap (sleep) for the sake of a good business offer; if your son is sick, you do not bother about the best business offer; but then you also give up your son if he is a hindrance

श्रुतसागर

8

फरवरी-२०१६

between you and your wife. Above all these, you do not bother about your wealth, son and wife and leave them and try to save your life as your life is most precious and dearest to you. And this Atman is of the nature to be peaceful, happy, successful and famous and it dislikes sorrow, tension, loss and insult.

Great seers and masters have explained the characteristics of the soul as follows:-

‘यः कर्ता कर्मभेदानाम् भोक्ता कर्मफलस्य च ।

संसर्ता परिनिर्वाता स हेयात्मा नान्यलक्षणः ॥’

“It is the doer of eight kinds of Karma¹ and also experiences their fruit. Owing to the Karmas the soul is bonded in the cycle of births and deaths and finally by spiritual practice gets Nirvana². Such is the Atman that is to be realized by one and all.”

Indrabhuti Gautama realized the whole truth on hearing it once, from Lord Mahavira because he was extremely intelligent and wise.

A blind man will never be able to understand what exactly ‘light’ is; however well you may explain it to him. He will show his anxiety to know about it but you cannot satisfy his curiosity. Once such a blind man wanted to know about the light that is bright, and he asked a young man to explain to him, what the light was like.

The man tried to explain to him that the light is as white as milk and is also as white as the crane. The blind man then asked. “What is the crane like?” The man folded his hands and said that “One whose neck is bent like my folded hand is called crane.” The blind man thanked the man, saying that he understood that the light is a crooked little thing. All the efforts of the man were in vain. The blind man finally got his eyes treated and his sight restored. The former blind man then saw the light with his own eyes and all his doubts regarding the nature of the light were cleared.

Just as you get to know the light only with the help of light, so also you can know the soul, only with the help of the soul. Only by

1. Karma - deeds

2. Nirvana - beatitude/salvation

experience you get to know the one who experiences and by “Guna” i.e. quality or virtue you know the one who possesses these qualities. One can never give the exact description of the soul however powerful language one may use. As it is also said:-

‘शब्दजालं महारण्यं चित्तभ्रमण कारणम् ॥’

i.e. The verbocity is like a dense forest where the aspirant and listeners easily lose their path to perfection. For one who is desirous of self realization it is better that he does not get entangled in it. No one can explain to anyone the taste of ghee. One has to taste it in order to know the taste of ghee, so also the aspirant can experience the knowledge and infinite bliss of the soul only when he adheres to practice-Sadhana¹

Though you cannot know the exact nature of the soul with the help of a powerful speech, but still if doubts were arosed they can be cleared with the help of ‘Shabda’². Lord Mahavira had done the same. Indrabhuti had doubt regarding the existence of the soul based on the Vedic statements. The Lord did not criticize the Vedas. If we have right faith and right knowledge, there is no need to criticise the scriptures of other religions. Anekanta view point enables one to consider all possibilities, and thus helps to find solutions to contradictory statements.

Though Lord Mahavira was an omniscient, he never said, “I am an omniscient and you have to believe and agree to what I say”. He was never proud of his supreme knowledge and never said that the Vedas were false. In a very polite way he explained the exact meanings of the Vedic statements. He said, “Gautama, just as the ordinary man cannot understand the ‘Paramanu’³ but a Jnani⁴ and a scientist can analyse it corectly, In the same way a Jnani knows the soul and explains it to others with the help of Anumana Pramana⁵.

(Countinue...)

-
1. Sadhana - spiritual practices
  2. Shabda - word
  3. Paramanu - atom
  4. Jnani - Knowledge person
  5. Ghata - pot.

Contribution of Jainism to Philosophy, History and Progress.

Virchand R. Gandhi

In illustration of what I have thus stated, I may remark that to a person in whom the first germ of reflection is just born the universe is a vague something, an utter maystery at the most, a unity without differentiation; analysis leads him to consider its various aspects. He is struck with the change he sees everywhere. The constantly-running waters of rivers, decaying plants and vegetables, dying animals and human beings, strongly impress hem that nothing is permanent. His first generalization, therefore, will be that the world is transitory. After years of research and reflection, he may learn that the things that pass away still exist in an altered condition somewhere. He may now generalize that nothing is annihilated; that notwithstanding the changes that are visible everywhere, the world, taken as a whole, is permanent. Both generalizations are true from different points of view; each by itself is an abstraction. When one learns to synthesize, he puts together the various aspects he has found of the world and realizes that the integrality of truth consist in the indissoluble combination of all the possible aspects. The inherence of contrary aspects in a single idea or object seems impossible to the unsynthetic mind. Sankara the well-known Vedanta scholar, has fallen into a great error when he states that the jain doctrine should not be accepted, because "it is impossible that contradictory attributes, such as being and non-being, should, at the same time, belong to one and the same thing; just as observation teaches that a thing cannot be hot and cold at the same moment." The Jains do not teach that a thing can be hot and cold at the same moment, but they do teach that a thing cannot be hot absolutely, and cannot be cold absolutely; it is hot under certain definite circumstances, and cold under others. The Jain do not teach that being and non-being (of itself) should at the same time belong to one and the same thing. What they teach is that in a thing there is being of itself, and non-being of other things, which means that a thing can be fully known only by knowing what it is and what is not.

SHRUTSAGAR**11****February-2016**

Sankara in fact, creates a man of straw, imputes to him imaginary doctrines, and by refuting them, he knocks him down. That is his glory.

I shall now state a few of the first principles of the Jain philosophy. Its first teaching is that the universe is not merely a congeries of substances, heaped together and set in activity by an extra-cosmic creator, but is a system by itself, governed by laws inherent in its very constitution. Law is not to be understood in the sense of a rule of action prescribed by authority, but as a proposition which expresses the constant or regular order of certain phenomena, or the constant mode of action of things or beings under certain definite circumstances. It is not a command, but a formula to which things or beings conform precisely, and without exception under definite relations, internal and external. Jainism, therefore, is not a theistic system in the sense of belief in the existence of a God as the Creator and Ruler of the universe; and still the highest being in the Jain view is a person, and not impersonal, characterless, qualityless being. All that there is in or of the universe may be classified under two heads : (1) Sentient, animate or conscious beings (a) liberated beings; (b, embodied beings); and (2) Insentient, inanimate or unconscious things or substances. There is not an inch of space in the universe where there are not innumerable minute living beings. They are smaller than the minutest things we can see with the aid of a microscope. Weapons and fire are too gross to destroy them. Their life and death depend on their vital forces, which are, of course, related to the surroundings. Clay, stones, etc., as they come fresh from the earth have life. Water, besides being the home of many living beings, is itself an assemblage of minute animate creatures. Air, fire, and even lightning have life. Strictly speaking, the physical substance of clay, water, stone, etc., is a multitude of bodies of living beings. Dry clay, dry stone, boiled water, are pure matter, and have no life. Vegetables, trees, fruits have life. When dried or cooked there is no life in them. Worms, insects, fish, birds, animals, human beings, are all living beings. There are living beings on stars and planets, and even beyond the starry region. "Life" is only an abstraction. It is not something concrete, superadded to the constituent elements of living beings. It is a generalization, derived

from our observation of varying modes of behavior of such living beings. The stage of actual development of one living being being different from that of another, living beings are classified in many ways in the Jain philosophy, the simplest classification is based on the number of organs of sense they have developed.

Besides the category of living being, there is one of inanimate substances. These are matter, two kinds of ether (one, the fulcrum of motion, the other, the fulcrum of rest), and space. We must bear in mind that ether and space are not matter in the Jain view. Matter has various qualities and relationships which the former do not possess. Time is also called a substance in a figurative sense, a generalization of the moving activities of things and beings.

Every living being, from the minutest to the highest embodied one, is the centre of innumerable potential and actual energies, which are called karmas in the Jain Philosophy. The word "Karma" has an interesting history. In the Vedas it means the performance of sacrifices, offering of oblations to nature-gods and names of deceased ancestors. Karma-marga-the path of works-is nothing but ritualistic Brahmanism. In the words of sir Monier Williams: "Not even Jewish literature contains so many words relating to sacrifice as the literature of the Brahmins. The due presentation of sacrificial offerings formed the very kernel of all religious service. Hymn, praise and prayer, preaching, teaching, and repetition of the sacred words of Scripture were only subsidiary to this act. Every man throughout his whole life rested his whole hopes on continually offering oblations of some kind to the gods; and the burning of his body at death was held to be the last offering of himself in fire (antyeshti)" In later Literature, Karma, in addition to the above meaning, also meant duty and good and bad actions. In the Jain Literature we have a fuller meaning. It is an energy which an embodied being generates be it vital, mental, or moral-and which keeps him in the mundane world-the Sansara. Karma, in short, is the whole Sansaric make-up of an embodied being. It is entirely divested of the sacrifice idea. Karmas which keep the individual in a backward condition are known as Papa; those which help him in advancement are Punya. The Jain philosophy gives a

detailed enumeration of Karmas, and explains, how they are attracted (Ashrapa) how they are assimilated with the individual (Bandha), how their inflow can be stopped (Samvara) how they can be entirely worked out (Nirjara), and what the ultimate state of a perfected individual is (Moksha). This particular branch of philosophy, therefore, includes topics like sensations, perceptions, consciousness, pains and pleasures, moralities of life, moral depravities, building of the bodies and all factors of the individuality. No other philosophical system in India has gone into so many details of life-building as Jainism has done. Like other systems, Jainism teaches the doctrine of rebirth, the nature of which depends on the nature of the Karmas that are just ripe to manifest themselves soon after death.

It will be seen from the foregoing remarks that the ideal of the Jain Philosophy is the physical, mental, moral, and spiritual perfection and (after death or rebirths if necessary) attainment of perfect spiritual undividedness, which does not disappear, is not dissolved, is not merged into a supreme being, is not a state of unconsciousness, but persists for ever and consists of perfected consciousness and highest rectitude. This being the goal of every living being, life in every form is highly respected by the Jains. The universe is not for man alone, but is a theatre of evolution for all living beings. Live and let live is their guiding principle. Ahimsa parmo dharmah-Non-injury is the highest religion. Their ceremonial worship, institutions, manners and customs (purely Jain) all rest on this grand fulcrum of Ahimsa. Man, in his desire to continue his life forces, so that he may do the highest good while living here, is obliged to destroy life; but the less and lower form of life he destroys, the less harmful Karmas he generates. This is the basis of the strict vegetarianism of the Jains. Acting on that idea, they have built homes for maimed or old animals in many cities and towns of India, where they are fed and taken care of until they die a natural death. The preaching of that grand principle has almost entirely superseded Brahminical sacrifices of animals.

In literary activity, Jains have held a prominent position. Their scholars and philosophers have composed voluminous works on philosophy, logic, comparative religion, grammar, prosody, mathematics,

lexicography, music, history, biography, astronomy, etc., besides works on their ceremonial and ritualism. Out of the many authors, only a few need be mentioned here, Bhadrabahu Suri composed "Niryuktis" on ten works of the Jain canon, also a work on astronomy. Devarddhi Gani, the Kshamashramana, is the redactor of the sacred canon; 980 years after Mahavira, the last Arhat. Devarddhi, seeing that all the canonical works were being lost in course of time, caused them to be written down. Before that time the sacred literature was handed down from master to disciple without the help of books. Siddhasena, the Divakara, converted King Vikramaditya to Jainism, and is the author of many philosophical works. Haribhadra, a Brahmin by birth and a covert to Jainism, composed 1,444 Prakaranas (short treatises) on various subjects. Malaygiri is another well-known author. Abhayadevasuri wrote commentaries on nine principal canonical works. Devendra Suri wrote works on Karma etc. Dharmasagara contributed a work on the history and beliefs of heterodox sects. Hemchandra, the well-known encyclopaedist, brought Prince Kumarapala of Gujarat to Jainism, and is the reputed author of three crores and a half of couplets. Yashovijaya wrote many works. Muni Atmaramji, who died only four years ago, composed several works in popular style, thus bringing home the Jain philosophy to the masses.

In the literary world of India Jains justly claim the credit of accurate recording of history. Accurate chronicling of events and history-making seldom find a place in the ancient works of Hindus. Among the Jains, however, the case is different. Since the time of their first literary activity they have been recording the most important historical events of the time. Authors and commentators mention, at the end of their respective works, the names of their spiritual predecessors and the work done by them. Jain Pattavalis' lists to spiritual heads of the community, with a short sketch of their lives and description of the leading events of the time, are well-known, and are being earnestly studied by German Oriental scholars and Professor Bendall of London. Jacobi, Klatt, Buhler, and last but not the least my friend Professor Leumann, of the Strassburg University, have settled many points of Jain history with the aid of these Pattavalis. (Countinue...)

શ્રી ઉપધાનતપ સ્તવન

આ.વિ.યોગતિલકસૂરિ

ઉપધાનતપ :

ઉપધાનતપમાં વિનય અને જ્ઞાનની મહત્ત્વતા જોવા મળે છે. એક નવકારમંત્ર મેળવવા માટે પણ બાહ્ય અને ભીતર તપની આવશ્યકતા કેટલી છે તેનો સુંદર આદર્શ છે ઉપધાન તપ.

મહાનિશીથસૂત્રમાં જ્ઞાતા ગુરુભગવંત પાસે વિનયપૂર્વક, વિધિપૂર્વક, વિશિષ્ટ આરાધના પૂર્વક સૂત્રાર્થ ગ્રહણ કરવાની વિધિ છે ઉપધાન તપ. ઉપધાન કરેલાના સૂત્રો વિધિસર ગણાય.

છતી શક્તિએ ઉપધાન તપ ન કરે તો મહાનિશીથ આગમમાં તેવા જીવો માટે 'અનંત સંસારી' શબ્દ ભાર પૂર્વક મૂકાય છે. સાધુપણાની સુંદર તાલીમ મેળવવા માટે શ્રાવકજીવનનું શ્રેષ્ઠ અનુષ્ઠાન શ્રી ઉપધાનતપ કહી શકાય.

કૃતિ પરિચય :

ઉપધાનતપ વિધિ સ્તવન. પ્રસ્તુત કૃતિમાં ઉપધાનતપના પ્રવેશથી માંડીને પૂર્ણાહૂતિ સુધીની તમામ વિધિ કર્તાશ્રીએ આવરી લીધી છે. ઉપધાનતપની વાચના ક્યારે અને કેટલો તપ પૂરો થયે આપવી તેનું પણ સ્પષ્ટિકરણ છે.

ઉપધાનતપ માલારોપણ અવસરે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રના ઉપકરણોનું ઉજમાણું, સાહમ્મીવચ્છલ, શાસન પ્રભાવક પૂજાઓ અને ભક્તિનું આયોજન કરવું જોઈએ એવો ટૂંક શબ્દોમાં મહાપુરુષે ઉલ્લેખ કર્યો છે.

કૃતિની રચના બીજાપુર મંડણ શ્રી જીરાવલા પાર્શ્વપ્રભુના સાન્નિધ્યે આલેખાઈ છે. કૃતિની રચના સંવત ૧૭૧૧, શ્રાવણ સુદ ૧૦, ગુરુવાર દર્શાવાઈ છે. ઢાળ-૫ કળશ સાથે સંપૂર્ણ સ્તવન ૬૮ કડી પ્રમાણ છે.

કર્તા પરિચય :

જૈન ગુર્જર કવિઓ ભા.૪માં આ મહાપુરુષ તપાગચ્છના પ. પૂ. આ. વિ. દેવસૂરિજી મહારાજની પુણ્ય પરંપરામાં આવેલા પ. પૂ. વિદ્યાચંદ્રવિજયજીના સેવક-શિષ્ય પ. પૂ. ઉત્તમચંદ્રજી મહારાજ પ્રસ્તુત કૃતિના રચનાકાર છે.

શ્રુતસાગર

16

ફરવરી-૨૦૧૬

પ્રત પરિચય :

પ્રસ્તુત કૃતિ આ શ્રી કૈલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિરમાં હસ્તપ્રત નં. ૨૩૪૬ની છે. પ્રતિમાં અક્ષરોની સાહી ક્યાંક-ક્યાંક ફેલાયેલી છે છતા વાચ્ય છે. પ્રતિમાં છેલ્લે કળશ જગ્યાના અભાવે હાંસીયાઓમાં આવેખાયો છે. પ્રતિમાં પૃષ્ઠ ૫ છે. અને વિશેષમાં આ પ્રતિ કર્તાના સ્વહસ્તાક્ષરની પ્રત ઉપરથી પ્રતિલિપી કરેલ હોય તેમ જણાય છે.

ઉપધાનતપ વિશેની અન્ય કૃતિઓ :

પ. પૂ. ઉપા. શ્રી વિનયવિજયજી મ. કૃત ઉપધાનતપ સ્તવન ગાથા-૨૮ મુદ્રિત છે.

આચાર્ય શ્રી કૈલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનભંડારમાં પ.પૂ. પ્રેમવિજયજી મ. કૃત ઉપધાનતપ સ્તવન હ.પ્ર.નં.૫૮૯૯.

પ.પૂ.લબ્ધિરૂચિ મ. કૃત ઉપધાનતપની સજ્જાય હ.પ્ર. નં. ૨૨૪૫૮ તથા અન્ય પણ કેટલીક ઉપધાનતપની સજ્જાય-સ્તવનરૂપ કૃતિઓ અપ્રકાશિત છે.

આ. શ્રી કૈલાસસાગરસૂરિ જૈન જ્ઞાનમંદિર, કોબાની કાર્યશૈલી પ્રસંસનીય અને સ્તુત્ય છે. જ્યારે પણ પુસ્તક કે પ્રતની જરૂર હોય તો સુલભ રીતે તે સંસ્થાના સંચાલકો સુપેરે સામગ્રી ઉપલબ્ધ કરાવે છે.

ઉપધાન

સૂત્રોની અનુજ્ઞા

પહેલું ઉપધાન

નવકાર

બીજું ઉપધાન

ઈરિયાવહી, તસ્સઉત્તરી

ત્રીજું ઉપધાન

નમુત્યુણું

ચોથું ઉપધાન

અરિહંતચેઈયાણું, અન્નત્થ

પાંચમું ઉપધાન

નામસ્તવ એટલે લોગસ્સ

છટ્ઠું ઉપધાન

પુક્કરવર, સિદ્ધાણું બુદ્ધાણું. વેયાવચ્ચ.

SHRUTSAGAR

17

February-2016

ઉપધાન રતવન

ટાળ-૧

સમરી સરસતી શારદા રે, શીશ નમી ગુરુ પાય રે, ઉપધાન વિધિ ભાવે ભાણું રે, સાંભળતાં સુખ થાઈ રે, શ્રી અરિહંતની સીખડી રે	આં. ૧
વીરજિણુંદ સમોસર્પા રે, રાજગૃહ ઉદ્યાન રે, બાર્દ પરષદા તિહાં મલી રે, નિસુણઈ જિનવર વાણિ રે.	૨
ભવિઆણની હિત કારણી રે, આણી રિદ્ય મઝારિ રે, શ્રાવક શ્રાવિકા સહુ રે, વહિયો ઉપધાન સાર રે.	૩
શ્રી ઉપધાન વદ્યા વિના રે, કિમ સુઝઈ નુકાર રે, શ્રી જિનવરની એ દેશના રે, સાંભલયો નરનારિ રે.	૪
પહિલું બીજું અઢારીયું રે, ત્રીજું દિન પાંત્રીસ રે, ચોથું ચ્યાર છઠ્ઠું સાતનું રે, પાંચમું દિન અટ્ટાવીસ રે.	૫
પહેલઈ બીજઈ જાણ્યો રે, ન્યાનતાણો વિસ્તાર રે, બીજે ચ્યારે નંદી નહી રે, આણો મનિ નિરધાર રે.	૬
પહિલા ઉપધાન પ્રવેશની રે, સુણ્યો વિધિ અભિરામ રે, શ્રાવક શ્રાવિકા મહોત્સવઈ રે, આવઈ ગુરુનઈ ઠામિ રે.	૭
નાલિકેર ચોખા લેઈ રે, હાથમાં મુખિ નવકાર રે, નંદી પ્રદક્ષણા દેઈનઈ રે, સચિત્ત કરઈ પરિહાર રે.	૮
ચ્યાર પાઈએ નાણ હેઠલી રે, ગુંહલી પંચ પ્રધાંન રે, શ્રીફલ પાંચ તિહાં મુકીઈ રે, ચોખા શેર પાંચનું માન રે.	૯
સવામણ ચોખા વલી રે, મુકો શક્તિ જો હોઈ રે, નહિ તો નાણું ઉધડું રે, ધન મન તાણું બલ જોઈ રે.	૧૦
ચોમુખ કઈ પંચતીરથી રે, ચોવીસવટો નિરધાર રે, વાતી ધૂપ ઉવેખીએ રે, ઘૂત દીવો અધિકાર રે.	૧૧
હવઈ ઈરિયાવહી પડિકમી રે, ગુરુ મુખિ પૌષધ ઉચાર રે, પહિલેહણ આદેશ માંગીઈ રે, ઈહાં એટલો અધિકાર રે.	૧૨

શ્રુતસાગર

18

ફરવરી-૨૦૧૬

- નંદી પ્રવેશ વિધિ સાંભલો રે, ખમાસમાણ તિહાં દેઈ રે,
પડિલેહઈ વળી મુહપતી રે, ગુરુનો આદેશ લેઈ રે. ૧૩
- ખમાસમાણ દેઈ કરી રે, ઈચ્છકારી ભગવન્ તુમેમ રે,
પહિલું ઉપધાન નામ લીજઈ રે, પંચમંગલ મહાસુયખંધ એમ રે. ૧૪
- ઉદ્દેસાવાણી નંદી કરાવાણી રે, વંદાવો મુઝ દેવ રે,
વંદેહ ગુરુ ઈમ ઉચરઈ રે, શિષ્ય કહઈ ઈચ્છં સઘલઈ એ ટેવ રે. ૧૫
- ચૈત્યવંદન તિહાં કરઈ રે, ગુરુ શિષ્ય સંઘ સહિત રે,
નમસકાર જિન દોયના રે, શ્રી ઋષભદેવ અજિત રે. ૧૬
- નમુત્યુણં કઠ્ઠા પછી રે, ઉભા થઈનઈ સાર રે,
અરિહંત ચેઈયાણં આદરો રે, થોઈ આઠ તણો વિસ્તાર રે. ૧૭
- નમુત્યુણં તવન જયવીયરા કહી રે, વાંદણા દોય અધિકાર રે,
પહિલું ઉપધાન ઉદ્દેસાવાણી રે, નંદી કાઉસગ કરાવો સાર રે. ૧૮
- પહિલું ઉપધાન ઉદ્દેસાવાણી રે, નંદીસૂત્ર સંભલાવાણી સાર રે,
કરેમિ કાઉસગં ઉચરી રે, કાઉસગ લોગસ એક નિરધાર રે. ૧૯

ઢાળ-૧ પૂર્ણ

ઢાળ-૨, રાગ-વસંત

- નંદીસૂત્ર કઢાવાણી કાઉસગ ગુરુ કરે લોગસ એક,
ગુરુ-શિષ્ય પારી, પ્રગટપણઈ લોગસ કહે વળી છેક,
શિષ્ય ખમાસમાણ દેઈને, આદેશ માંગઈ ઉદાર,
નંદીસૂત્ર સંભળાવો, ગુરુ મુજનિં હિતકાર. ૧
- તિ વાર પછી ઉભા થઈ, હાથમાં ગુરુ લીઈં વાસ,
વાસક્ષેપ મસ્તકિ કરઈ, શિષ્ય તણઈ ઉલ્લાસ,
નંદીસૂત્ર કઢાવાણી, ગુરુ ઈમ આદેશ હોઈ,
શિષ્ય ઉભો રહી સાંભલઈ, ગુરુ મુખઈ સાહમું જોઈ. ૨
- નવકારત્રય ગુરુ ભણઈ, નિત્યારગ પારગાહ,
શિષ્ય ખમાસમાણ સાતનો, આદેશ માંગઈ ઉચ્છાહ,

SHRUTSAGAR

19

February-2016

ખમાસણ વલી પાંચમઈ, સાહૂણું પવેમિ નોકાર,
 ન્યાંન પ્રદક્ષણા તિહાં દિઈ, જંપઈ મુખિ નવકાર. ૩
 પ્રદક્ષણા ત્રણિ દેયતાં, મસ્તકિ લીઈં ગુરુવાસ,
 પાછે પગલે પૂંજતાં, જઈ રહઈ પ્રથમ અભ્યાસ,
 આગલિ થયાનઈ કારનઈ, પરિલેહઈં મુહપત્તિ,
 તુમાણું સાહુણું કાઉસગં, કરેમિ છટૂઈં ખમાસણત્તિ. ૪
 ખમાસણ હવઈં સાતમઈ, નાંમ લીજઈં ઉપધાન,
 ઉદ્દેસાવણી નંદી કરાવણી, સ્થિરિકરણારથં જાણિ,
 કરેમિ કાઉસગં ઉચરી, કાઉસગ લોગસ એક,
 સાગરવર ગંભીરા લગઈં, પારી લોગસ છેક. ૫
 પછી પવેણા મુહપત્તિ, વાંદણા દીજઈં દોય,
 પવેણું પવેઉ ઈમ ઉચરી, ભગવન તુમેમ હોય,
 પંચમંગલ મહાસોખંધ, નામ લીજઈં ઉપધાન,
 પૂર્વચરણપદ પઈસરાવણી, પહિલી વાયનાઈ જાણિ. ૬
 ઉત્તર ચરણપદ પઈસરાવણી, બીજી વાયનાઈ જોઈં,
 પાલી તપ પાલી પારણું, ગુરુ મુખિ પચખાણ હોઈં,
 તિ વાર પછી દોય વાંદણાં, દેઈં ખમાસણ સાર,
 બઈંસણઈં સંદે સાવું ઠાઉં વલી, અવિધિ આશાતના નિવારિ. ૭
 અંગપૂજા ગુરુ કીજઈં, પ્રભાવના સુવિશેષ,
 મિચ્છાદુકકડ દેયતાં, પાપ રહઈં નહિ રેખ,
 પહિલઈં દિન વિધિ એ સહી, બીજઈં દિન હવઈં સાર,
 પોસહ પરિલેણ પવેણાં, ગુરુ પાસઈં નિરધાર. ૮
 જીવહિસા તિહાં પરિહરો, દેવ વાંદો ત્રણિ કાલ,
 નોકારવાલી વીસનો, નિત્યઈં સજ્જાય રસાલ,
 આંબિલ નિવિ એકાસણઈં, જમીય ઉઠીનઈં જાણિ,
 ચૈત્યવંદન કરયો તિહાં, જિમ લહો સુખનિધાંન. ૯
 પહિલાની વિધિ જિમ અછઈં, બીજની તિમ જોઈં,
 નામિં પરિક્ષણા સોખંધ, દિવસ અઢાર જ હોઈં,

શ્રુતસાગર

20

ફરવરી-૨૦૧૬

દોય તણો તપ સારીખો, ઉપવાસ જાણો બાર,
 પોસહ સોલ તિહાંલા કર્યો તે નિરધાર. ૧૦

પહિલઈ ઉપધાનિં જાણ્યો, વાયના દોય નિરધાર,
 પાંચ ઉપવાસે દીજઈ, પાંચ પદ નવકાર,
 આઠ આંબિલ વલી કીજઈ, કીજઈ ત્રણિ ઉપવાસ,
 એસો પંચ પદ ચ્યારની, વાયના દ્વિવતિય અભ્યાસ. ૧૧

બીજઈ પરિક્મણા સોખંધઈ, વાયના દોય અધિકાર,
 ઈરઘામિ પરિક્મિઉં ઈહાં થકી, ઈરિયાવહી વિસ્તાર,
 પાંચ ઉપવાસે દીજઈ, વાયના પહિલી જોઈ,
 “જે મે જીવા વિરાહિયા”, ઈહાં કિણ પુરી હોઈ. ૧૨

એગિદિયા થકી માંડીનઈ, ઠામિ કાઉસગં સાર,
 બીજી વાયના દીજઈ, ઉપવાસ સાતે નિરધાર,
 મૂલગી વિધિ તો એ સહી, હવડાંની વિધિ જાણિ,
 ઉપવાસ એકાસણું એકાંતરિ, દિવસ અઢાર વખાંણિ. ૧૩

દિવસ અઢાર માંહિ વલી, ઉપવાસ સાઢા બાર,
 જે તપ અધિક વધારસઈ, તે લેહઈસઈ ભવપાર,
 કાઉસગ કરી આરાધ્યો, નિત્યઈ લોગસ સો એક,
 નંદ્યા મ કરસ્યો કોયની, આપણી રાખ્યો ટેક. ૧૪

ઉપવાસ ચ્યાર ત્રણિ પોસહ, સજ્ઝાય નંદ હજાર,
 જીવધાતિં તપ આલ્યો, અધિકો તે નિરધાર,
 પહલઈ બીજઈ સારીખો, આલોઆણ અધિકાર,
 શક્તિં કરી પુહચ્યાડ્યો, નાણ્યો શંક લગાર. ૧૫

ઢાળ-૨ પૂર્ણ

ઢાળ-૩

ત્રીજા ઉપધાન વિધિ સાંભલો રંગીલા રે,
 નરનારી સહુ કોય લાલ રંગીલા રે,
 નામિં શકસ્તવાધ્યયન છઈ રંગીલા રે,
 નંદિ ઈહાં નવિ હોય લાલ રંગીલા રે. ૧

SHRUTSAGAR

21

February-2016

ગુરુ સમીપિ આવી કરી રં, શ્રાવક શ્રાવિકા સાર લા૦
 ઈરિયાવહી તિહાં પરિક્રમઈ રં, આદેશ માંગી ઉદાર લા૦ ૨
 પોસહનઈ પરિલેહનઈ રં, આદેશ માંગી તેઅ લા૦
 પછય પરિલેહઈ મુહપત્તિ રં, ખમાસણ વલી દેઅ લા૦ ૩
 પાંત્રીસમું ઉપધાન જે રં, શક્રસ્તવાધ્યયન ઉદાર લા૦
 દેવ વંદાવો આરાધનારથં રં, શિષ્ય ઉભો કહઈ સાર લા૦ ૪
 સંક્ષેપિ ચૈત્યવંદન કરી રં, વાંદણા દીજઈ દોય લા૦
 શક્રસ્તવાધ્યયન આરાધનારથં રં, કાઉસગ કરાવો સોય લા૦ ૫
 કરેમિ કાઉસગં ઉચરી રં, કાઉસગ લોગસ એક લા૦
 સાગરવર ગંભીરા લગઈ રં, પારી લોગસ છેક લા૦ ૬
 તિ વાર પછી દોય વાંદણા રં, પછઈ પવેણા સાર લા૦
 ચોથઈ છટ્ઠઈ પાંચમઈ રં, એ વિધિનો અધિકાર લા૦ ૭
 તપ સંખ્યા ત્રીજઈ સુણો રં, પોસહ પાંત્રીસ હોય લા૦
 ઉપવાસ ઓગણીસ જાણીઈ રં, કરીય પોહોંચાડયો સોય લા૦ ૮
 ત્રણિ ઉપવાસે વાયના રં, બીજ આંબિલ સોલ લા૦
 ત્રીજ સોળ આંબિલે વલી રં, નમુત્યુણં જિન બોલ લા૦ ૯
 નમુત્યુણા થી માંડીનઈ રં, ગંધહત્થિણં જાણિ લા૦
 પહિલી વાયના એ હુઈ રં, બીજ લોગુત્તમાણ લા૦ ૧૦
 ચક્કવટ્ટિણં ઈહાં હુઈ રં, ત્રીજનો અધિકાર લા૦
 અપ્પહિલય ઈહાં થકી રં, કહીઈ પુરું સાર લા૦ ૧૧
 શકતિએ વિધિ મૂલગી રં, કીધઈ લાભ અનંત લા૦
 શકતિ પખઈ એકાંતરિ રં, કર્યો કહઈ ભગવંત લા૦ ૧૨
 પૂર્વચરણ પહિલી વાયના રં, બીજ ક્રમાગત જોઈ લા૦
 ઉત્તરચરણ ત્રીજ ભલી રં, પદ પઈસરાવણી હોઈ લા૦ ૧૩
 બીજ વિધિ જે નિત્યની રં, પહેલઈ બીજઈ કહી તેહ લા૦
 મન વચ કાયા સંવરી રં, ભાવઈ આરાધયો એહ લા૦ ૧૪
 છ ઉપવાસ તે દીજઈ રં, પોસહ પાંચ ઉદાર લા૦
 ઉપરિ તે વલી આલયો રં, સજ્જાય ત્રેવીસ હજાર લા૦ ૧૫

શ્રુતસાગર

22

ફરવરી-૨૦૧૬

ચોથઈ ચૈત્યસ્તવ જાણ્યો રં૦, કીજઈ એક ઉપવાસ લા૦

આંબિલ ત્રણિ અતિ ભલી રં૦, વાયના એકની આસ લા૦ ૧૬

અરિહંત ચેઈઆણની કહી રં૦, દીજઈ આલોઆણ સાર લા૦

ઉપવાસ એક પોસહ ભલો રં૦, સજ્ઝાય ત્રણિ હજાર લા૦ ૧૭

ચોથઈ વિધિ કહી મૂલગી રં૦, એકાંતર નહિ સાર લા૦

ઈણિપરિ એ આરાધ્યો રં૦, બીજે નહિ નિરધાર લા૦ ૧૮

ઢાળ-૩ પૂર્ણ

ઢાળ-૪

નામસ્તવાધ્યયન જાણીઈ તો ભમારુલી,

પાંચમુ એ ઉપધાન તો ભમારુલી,

સાઢા પન્નર ઉપવાસ ભલા તો ભમારુલી,

દિન અટ્ટાવીસ માન તો ભમારુલી,

ત્રણિ ઉપવાસે દીજઈ તો ભમારુલી,

ગાથા એક લોગસ જાણી તો ભમારુલી,

બીજી વારે આબિલે તો ભમારુલી,

ઉસભેતિ વદ્ધમાણ તો ભમારુલી. ૧

આબિલ તેરે દીજઈ તો ભ૦, છેલલી ગાથા ત્રણિ તો ભ૦

આલોઆણ વલી એહની તો ભ૦, ઉપવાસ પાંચે પુણ્ય તો ભ૦

ભાવઈસું આરાધીઈ તો ભ૦, પોસહ તે વલી ચ્યાર તો ભ૦

મન વચ કાયા સંવરી તો ભ૦, સજ્ઝાય તેર હજાર તો ભ૦ ૨

શ્રુત સિદ્ધસ્તવ અધ્યયન ભલું તો ભ૦, છટ્ટું એ ઉપધાન તો ભ૦

ઉપવાસ એકઈ વાયના તો ભ૦, પુષ્કરવરદી માન તો ભ૦

આબિલ પાંચ ઉપવાસ એકઈ તો ભ૦, વાયના બીજી જણિ તો ભ૦

સિદ્ધાણું બુદ્ધાણું સુણી તો ભ૦, પાલો જિનવર આણ તો ભ૦ ૩

પોસહ સાતે કીજઈ તો ભ૦, ઉપવાસ સાઢા ચ્યાર તો ભ૦

આલોઆણ સુણી એહની તો ભ૦, ઉપવાસ એક ઉદાર તો ભ૦

પોસા દોસા અતિભલા તો ભ૦, પંચ હજાર સજ્ઝાય તો ભ૦

ત્રીજઈ ચોથઈ પાંચમઈ તો ભ૦, છટ્ટઈ જીવ ઘાત થાઈ તો ભ૦ ૪

SHRUTSAGAR

23

February-2016

તો તપ અધિકો દીજીઈ તો ભ૦, કર્યો ધરી બહુ નેહ તો ભ૦

વિધિસું જે આરાધસઈ તો ભ૦, રોગ રહિત તસ દેહ તો ભ૦
છએ ઉપધાને વાયનાની તો ભ૦, વિધિ સુણ્યો કહું જેય તો ભ૦

ખમાસણ દેઈ કરી તો ભ૦, મુહપત્તિ વાંદણા બેઅ તો ભ૦ ૫
વાયાણા સંદેસાવું લીઉં તો ભ૦, દિઓ શિષ્યની વિધિ સાર તો ભ૦

પછઈ દીઈ ગુરુ વાયના તો ભ૦, નોકાર સહિત ત્રણિવાર તો ભ૦
વાયના અંતિ ગુરુ કહઈ તો ભ૦, નિત્યારગ પારગાહ તો ભ૦

શિષ્ય મિચ્છાઈ દુક્કડ દેઈ તો ભ૦, લીઈ માનવભવ લાહ તો ભ૦ ૬

ઢાળ-૪ પૂર્ણ

ઢાળ-૫

માઈ ધન્ય સુપન તું ધન જીવી તોરી આશ. એ દેશી.

ઉપધાન તણી વિધિ કહી મઈ એ વિસ્તાર,

શ્રી ઉત્તરાધ્યયનિ ઉપધાનનો અધિકાર,
મહાનિશિથ સૂત્રમાં તપનો ઘણો વિચાર,

વહિ ભાવિ ઉપધાન તેહનો ધનિ અવતાર. ૧
માનવભવ દુલહો દુલહો લખિમીભોગ,

શ્રાવકકુલ દુલહો દુલહો ગુરુનો યોગ,
તે પાંમી જાંણી કર્યો ધરમ વિશેષ,

ઉપધાન વદ્યા વિણ મ કરો જનમ અલેખ. ૨
ઉપધાન વહી ષટ્ પહિરો માલ સું ચંગિ,

ગુરુ પાસઈ આવી ઉલટ આણી અંગિ,
તિહાં ન્યાંન મંડાવો ખર્યો દ્રવ્યની કોડી,

પૂજ પરભાવના રાતિજગઈ કરમ છોડી. ૩
વાહણું માં સહુનઈ સખરો ઘો તંબોલ,

કુંકૂમના હાથા દેઈ કરો રંગરોલ,
સામીવન્સલ કર્યો, કર્યો દેવ-ગુરુ ભક્તિ,

લ્યો લખિમી લાહો જેહવી હોઈ નિજ શક્તિ. ૪

શ્રુતસાગર

24

ફરવરી-૨૦૧૬

કંઠિ માલ પહેરાવઈ બીજો શ્રાવક જાણ,
 તે ગુરુનઈ પાસઈ વ્રતનો લેઈ પરચકખાણ,
 માસ પટ ઉત્કૃષ્ટા નહિ તો એક જ માસ,
 જઘન્યઈ દસ દિન પાલઈ શીલ ઉલ્લાસ. ૫

વલી ભુંઈ સંથારઈ કરઈ એકાસણું નિત્ય,
 એ વિધિ ફલ તો ચોખૂં રાખઈ ચિત્ત,
 વલી સાંજ દેઈ દેહરઈ મુકઈ માલ,
 તે પામઈ વંછિત સુરનર ભોગ રસાલ. ૬

શ્રાવક ઉપધાનિં યતિ યોગ વહી સાર,
 માનવભવ સફલો સફલ કરો અવતાર,
 શ્રાવકનઈ શ્રાવિ તવન ભાણસઈ જ્યે,
 ઉપધાન વદ્યાની વિધિ જાણે સઈ તેઅ. ૭

બીજાપુર મંડણ શ્રી જીરાઉલી પાસ,
 મઈ તાસ પસાઈ તવન રચું ઉલ્લાસ,
 ભાણસઈ નઈ ગાણસઈ સાંભલસઈ નરનારિ,
 ઉપધાન આરાધ્યાનું ફલ બઈઠાં ઘરબારિ. ૮

સંવત્સર સત્તર વરસ એકાદશ સાર,
 શ્રાવણ સુદિ દશમી દિવસઈ તે ગુરુવાર,
 પંડિત વિદ્યાચંદ શીશ કહઈ કરજોડી,
 એ તવન ભાણસઈ તેહ ઘરિ સંપત્તિ કોડી. ૯

ઢાળ-૫ પૂર્ણ

કળશ

ઈય પાસ જિનવર, ભવિક દુઃખહર, બીજાપુર મંડન ધણી,
 પરિ આશ પુરઈ, પાપ ચૂરઈ, જાસ જગિ કીરતિ ઘણી,
 તપગણ નાયક, મુગતિદાયક, શ્રી વિજય દેવ સૂરીસરો,
 વર વિબુધ વિદ્યાચંદ સેવક, ઉત્તમચંદ મંગલ કરો.

॥ ઙ્ઙિતિ ઉપધાન સ્ત૦ પંડિત ૫ વિદ્યાચંદ્ર ગ૦ શિ૦ ઉત્તમચંદ્ર ગણિના૦ ॥

आचार्य श्रीकैलाससागरसूरि ज्ञानमन्दिर में ग्रंथसूचना शोधपद्धति : एक परिचय

रामप्रकाश झा

(गतांक में वर्णित विद्वान आधारित सूचना शोधपद्धति से आगे)

५. **हस्तप्रत आधारित शोधपद्धति** : यदि कोई वाचक माल किसी हस्तप्रत का नाम लेकर आता है कि आपके पास अमुक हस्तप्रत है या नहीं? यदि है तो वह पूर्ण है या अपूर्ण? कितना पुराना है ? आदि सूचनाएँ देने का कष्ट करें. तो इस प्रकार की शोध करने के लिए लायब्रेरी प्रोग्राम के हस्तप्रत वाले शोध-प्रपत्र में उस हस्तप्रत का नाम लिखकर शोध करेंगे तो उस नाम के सभी हस्तप्रतों की सूचनाएँ कम्प्यूटर स्क्रीन पर आ जाएँगी.

जिसमें हस्तप्रत नम्बर, नाम, लम्बाई-चौड़ाई, पंक्ति-अक्षर, प्रतिलेखन वर्ष, मास, तिथि, दशा-विशेषता, हस्तप्रत से जुड़े विद्वानों के नाम, जैसे किस लहिया ने लिखा था? किसने लिखवाया था? किसके लिए लिखा गया था? किस राजा के राज्यकाल में लिखा गया था? उन हस्तप्रत के नामों के नीचे वाले फिल्ड में उससे जुड़े हुए पेटांकों की सूचनाएँ पृष्ठसहित दर्शाई जाती हैं.

जिससे यह पता चलता है कि उस हस्तप्रत में कौन सी कृति किस पृष्ठ से किस पृष्ठ तक है? उसके नीचे बहुत सारे टैब होते हैं, जिनमें मुख्य रूप से कृतिवाला टैब होता है. उस हस्तप्रत में लिखी हुई कृतियों की सारी सूचनाएँ प्रदर्शित की जाती हैं.

जैसे उसका आदिवाक्य, अंतिमवाक्य, पूर्ण-अपूर्ण, यदि कृति अपूर्ण है तो उसका कितना भाग हस्तप्रत में है, कितना भाग नहीं है. यदि सम्पूर्ण है तो उसका परिमाण क्या है? कितनी ढाल हैं? कितनी गाथाएँ हैं? यदि हस्तप्रत खंडित है, मूषकभक्षित है, जला हुआ है तो उसका कौन सा भाग नहीं है? आदि सूचनाओं के साथ देखने को मिलती है.

उदाहरण के लिए - हस्तप्रत नं. - २०३९३, हस्तप्रत नाम - नवस्मरण, पूर्णता- संपूर्ण, पृष्ठ - १ से १३, कुल पृष्ठ - १३, लम्बाई २६.००, चौड़ाई

श्रुतसागर

26

फरवरी-२०१६

११.००, पंक्ति ११, अक्षर ३६, लेखन संवत् विक्रम संवत् १६७०, ज्येष्ठ शुक्लपक्ष ७ गुरुवार, दशा -श्रेष्ठ, विशेषता- प्रतिलेखक ने चित्रांकन पद्धति से स्तोत्रों के बीच में गुरु का नाम, अपना नाम एवं पठनार्थे का नाम लिखा है. अक्षर-सुंदर; गेरू लाल रंग से अंकित विशेष पाठ; लेखन पद्धति-अंक व दंड लाल स्याही से; चित्र-अंक स्थान में-सादा (रेखा चित्र)-अंतिम पत्र; फुल्लिका-मध्य-वापी-गोलचंद्र-लाल; पार्श्व रेखा-पीला-लाल, प्रतिलेखन स्थल- बीबीपुर, पठनार्थे- पं. वीरसागर गणि, गुरुनाम-कीर्तिविजय प्रतिलेखक- कीर्तिविजय गणि, गुरुनाम कमलविजय गणि, गुरु-पितृपरंपरा- पं. कमलविजय गणि, गुरु नाम- हंसविजय गणि.

प्रत की सूचना के नीचे देखने से पता चलता है कि इस प्रत में कोई पेटांक नहीं है. इसमें नवस्मरण के नौ स्मरणों में से आठ स्मरण लिखे गए हैं तथा नौवां स्मरण कल्याणमंदिर नहीं है.

(क्रमशः)

क्या आप अपने ज्ञानभंडार को समृद्ध करना चाहते हैं?

आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर, कोबा के पास आगम, प्रकीर्णक, औपदेशिक, आध्यात्मिक, प्रवचन, कथा, स्तवन-स्तुति संग्रह आदि अनेक प्रकार के प्राकृत, संस्कृत, मारुगुर्जर, गुजराती, राजस्थानी, पुरानी हिन्दी आदि भाषाओं में लिखित विभिन्न प्रकाशकों द्वारा प्रकाशित बहोत बड़ा एकस्ट्रा पुस्तकों का संग्रह है जो अन्य ज्ञानभंडारों को भेंट में देना है. यदि आप अपने भंडार को समृद्ध करना चाहते हैं तो यथाशीघ्र संपर्क करें. पहले आने वाले आवेदन को प्राथमिकता दी जाएगी.

अकोटा की कांस्य प्रतिमाएँ

मराल त्रिवेदी

भारतवर्ष में धातु में से मूर्ति बनाने की कला प्राचीन काल से चली आ रही है। भारत के विविध प्रदेशों से लोहा, तांबा, सोना, चाँदी तथा कांस्य वगैरह में से बनाई हुई प्रतिमाएँ प्राप्त हुई हैं। हडप्पा के उत्खनन कार्य दरम्यान मोहेन-जो-दारो से कुछ ऐसे संकेत प्राप्त हुए हैं जिन से पता चलता है की लगभग ई.सा पूर्व २००० पहले पश्चिम से धातु आयात की जाती थी तथा उस पर कार्य किया जाता था।

मध्ययुग में भारतवर्ष के विविध भागों में धातु निर्मित प्रतिमाएँ बनायी जाती थीं। इन स्थलों में विशेषरूप से बिहार के चौस, हरियाणा में हांसी, राजस्थान में वसंतगढ, गुजरात में वल्लभीपुर तथा अकोटा का समावेश होता है। यह सारे प्रदेशों से प्राप्त प्रतिमाओं की अपनी अलग विशेषताएँ तथा अपनी खास शैली रही है। इन प्रतिमाओं में विशेष शैली के साथ-साथ अन्य प्रदेशों की मूर्तिकला के साथ कुछ समानताएँ भी पाई जाती हैं। इस से यह पता चलता है की मूर्ति कलाकार अपने ज्ञान का आदान-प्रदान करते थे। इसी लिए हमें किसी एक प्रदेश की मूर्तिकला व अन्य प्रदेश की मूर्ति कला में साम्यता मिलती है। इस लेख में अकोटा तथा इस प्रदेश से प्राप्त कांस्य प्रतिमाओं के विषय में संक्षिप्त वर्णन किया गया है जो कि पश्चिम भारत का एक मुख्य मूर्तिकला केन्द्र माना जाता है।

वर्तमान में, दक्षिण गुजरात में बडौदा के पश्चिम भाग में, विश्वामित्री नदी के किनारे पर अकोटा उपग्राम स्थित है। इसकी खोज एम.डी.देसाई द्वारा ई.सन् १९४९ में हुई, तथा इसके बाद बडौदा में स्थित महाराजा सयाजीराव विश्वविद्यालय के पुरातत्व विभाग के प्रध्यापक डॉ.एस.राव द्वारा अकोटा में उत्खनन कार्य किया गया। इस प्रदेश में से पाँचवी से ले कर ग्यारहवीं शताब्दि तक की कांस्य प्रतिमाएँ प्राप्त की गई हैं।

यह अकोटा ग्राम प्राचीन युग तथा मध्ययुग समय में 'अंकोटक' नाम से जाना जाता था। जिसके प्रमाण प्राचीन दानपत्रों व सिक्कों आदि पर उत्कीर्ण

श्रुतसागर

28

फरवरी-२०१६

लेखों में से प्राप्त होते हैं। इसका प्रथम उल्लेख हमें “करक्का सुर्वणवर्षा” की बडौदा प्लेट में से प्राप्त होता है। इस प्लेट का समय शक संवत् ७३४ (८१२ A.D) मालूम होता है। इस प्लेट के मुताबिक अंकोटक वहाँ बसे हुए ८४ ग्राम का प्रशासकीय मुख्यालय था। इसका दूसरा प्रमाण डॉ. सुब्बा. राव के द्वारा किये उत्खनन कार्य के दरम्यान उन्हें प्राप्त हुए क्षलपकालीन सिक्कों से प्राप्त होता है। इन सिक्कों के आधार पर यह जाना गया है कि अंकोटक नगर ई.सन् केन्लेन्डर कि शुरुआत के समय अस्तित्व में था। अन्य एक प्रमाण श्री देसाई द्वारा प्राप्त किये गये मिट्टी के घड़े से प्राप्त होता है। इस मिट्टी के घड़े के ऊपर प्रारम्भिक ब्राह्मी लिपि का ‘म’ चिन्ह प्राप्त हुआ है। इस के आधार पर यह माना जाता है की अंकोटक संभवतः ई.स पूर्व दूसरी शताब्दी में भी अस्तित्व में था। यह सारे प्रमाण अकोटा नगर की प्राचीनता दर्शाते हैं।

इसके उपरांत श्री एम.डी.देसाई ने सन् १९४९ में कांस्य के बने घड़े व हेन्डल की खोज की। यह घड़ा बडौदा म्यूजियम में संरक्षित है। यह कांस्य का घड़ा तथा हेन्डल रोमन साम्राज्य से आयात किये हुए पुराने टुकड़े हैं। इन अवशेषों से पता चलता है की रोमन साम्राज्य तथा भारत के पश्चिमी नगरों के मध्य सामान्य व्यापारीक संबंध थे।

अकोटा से प्राप्त शिलालेख के आधार पर पता चलता है की वहाँ पर एक मंदिर था। प्राप्त प्रमाण यह दर्शाते हैं कि यह मंदिर जैन गच्छ अथवा साधु से संबंधित हो सकता है। अकोटा में कांस्य से बनायी जैनमूर्तियाँ विपुल प्रमाण में प्राप्त हुई हैं। अकोटा से प्राप्त कांस्य प्रतिमाओं को ‘Akota Bronze’ नाम से जाना जाता है।

इस स्थान से प्राप्त प्रतिमाओं को खास तरीके से तैयार किया जाता था जिस प्रक्रिया को ‘Lost Wax Process’ नाम से जाना जाता है। आज भी इस प्रक्रिया द्वारा प्रतिमाएँ तैयार कि जाती हैं। प्रतिमा तैयार करने की संक्षिप्त प्रक्रिया यह है कि, प्रथम मोम के द्वारा प्रतिमा के नमूने को तैयार किया जाता था। उसके बाद उस नमूने को तीन बार मिट्टी से प्रतिलेपित किया जाता था। ढोल तैयार होने के बाद मोम को पिगला के निकाल लिया जाता था तथा

SHRUTSAGAR

29

February-2016

पिगलाई हुई धातु को मोम की जगह मिट्टी के ढोल में भरा जाता था। धातु ठंडी होने के बाद मिट्टी के ढोल को तोड़ दिया जाता था तथा धातु की तैयार हुई नयी प्रतिमा को आखरी ओप दिया जाता था।

अकोटा से प्राप्त ज्यादातर प्रतिमाएँ हलकी पायी गयी हैं। अकोटा की आदिनाथ भगवान की प्रतिमा तथा 'बदामी' से प्राप्त महावीर स्वामी की प्रतिमा को यक्ष तथा यक्षी अंकन युक्त प्राचीनतम् प्रतिमा माना जाता है।

अकोटा से खोजी गई पाँचवी शताब्दि की आदिनाथ प्रतिमा को, जिन प्रतिमा में धोती अंकन युक्त प्राचीनतम् प्रतिमा माना जाता है। आदिनाथ की यह प्रतिमा हाल बडौदा म्यूजियम में सुरक्षित है। इस शैली की धोती युक्त प्रतिमाएँ वसंतगढ में भी पाई गई है।

अकोटा शैली की कुछेक प्रतिमाओं का मस्तक बाकी पतले शरीर की तुलना में भारी पाया जाता था। यह साम्यता वाला (वल्भीपुर) से प्राप्त प्रतिमाओं में भी पाई गई है।

अकोटा से प्राप्त कुछ खास प्रतिमाएँ :

१. भगवान आदिनाथ : अकोटा से प्राप्त भगवान आदिनाथ की एक प्रतिमा अकोटा की प्राचीनतम प्रतिमाओं में से एक है। इस प्रतिमा का काल लगभग ई.सन् ४६० से ५०० है। प्रतिमा में भगवान के अर्ध-बन्द चक्षुओं को चाँदी से जडित दर्शाया गया है। प्रतिमा के हाथ, पैर तथा धड का भाग खंडित है। प्रतिमा के चौड़े गोलाकार कंधे तथा पतली कमर गुप्त समय के मूर्तिकला की खासीयत दर्शाते हैं। प्रतिमा में धोती का अंकन दिखाया गया है। दोरी से बांधी हुई गांठ को खास तरीके से दर्शाया गया है। धोती के बीच का हिस्सा पारंपरीक गुजराती 'पाटली' जैसा दिखाया गया है।

श्रुतसागर

30

फरवरी-२०१६

२. जीवंतस्वामी : अकोटा जीवंतस्वामी की एक सुंदर प्रतिमा प्राप्त हुई है जिसका समय ई.सन् ५०० है। इस प्रतिमा के मस्तक पर मुकुट का अंकन इसकी विशेषता है। प्रतिमा में सुंदर ऊँचा मुकुट तथा अलंकारों को दर्शाया गया है। इस प्रकार के ऊँचे मुकुट की शैली कुशान समय में मथुरा के इन्द्र के अंकन से विकसित हुई है। प्रतिमा के पीठिका का भाग नष्ट हो चुका है। आंखों में चाँदी द्वारा अंकन किया गया है। प्रतिमा में घुटने से नीचे तक धोती का भाग दर्शाया गया है। धोती के बीच में अलंकार युक्त दुपट्टे का अंकन है। इस तरह धोती के साथ एक पैर में अलग से दुपट्टा दर्शाना यह प्रारंभिक पश्चिम मूर्ति कला की विशेषता है।

३. अंबिका देवी : इस प्रदेश से अंबिका देवी की छठी सदी के उत्तरार्ध की प्रतिमा प्राप्त हुई है। देवी ललित मुद्रा में सिंह पर बिराजमान है। देवी के दायें हाथ में आम्र-लुंबी तथा बायें हाथ में फल का अंकन किया गया है। देवी की गोद में दाईं तरफ बालक का अंकन है। देवी के भामंडल तथा पीठिका में बारीक सुंदर अंकन किया गया है। भामंडल के ऊपर पद्मासनस्थ पार्श्वनाथ का अंकन किया गया है। इसके मुकुट पर मुखाकृति सा अंकन है तथा नीचे रत्न अंकित है। इस प्रतिमा में अलंकारित शैली पर से यह अंदाजा लगता है कि इस प्रतिमा का समय सातवीं सदी के प्रारंभकालीन हो सकता है। परंतु प्रतिमा के पीछे अंकित लेख पर से इस प्रतिमा का समय छठी शताब्दि का उत्तरार्ध मालूम पड़ता है।

इन प्रतिमाओं के उदाहरण द्वारा अकोटा की मूर्तिकला पर हल्का प्रकाश डालने का प्रयास किया है। अकोटा में से तीर्थकरों तथा देवियों की विविध प्रतिमाएँ प्राप्त हुई हैं। इस स्थल से प्राप्त ज्यादातर प्रतिमाओं को वडोदरा स्थित 'बडौदा म्यूजियम' में संरक्षित किया गया है। इस शैली की कुछ प्रतिमाएँ विदेशी संग्रहालयों में भी प्राप्त होती हैं जिन्हें 'होनोलुलु अकादमी ऑफ आर्ट्स' तथा 'मेट्रोपोलीटन म्यूजियम ऑफ आर्ट्स' में भी संरक्षित रखा गया है।

ग्रन्थ समीक्षा

The Real Universe (सर्वज्ञ कथित विश्व व्यवस्था)

डॉ. हेमन्तकुमार

- संपादक** : मुनि श्री चारित्ररत्नविजयजी,
प्रकाशक : जिनगुण आराधक ट्रस्ट, मुंबई,
प्रकाशन वर्ष : विक्रम संवत् २०६८
विषय : जैनसिद्धांत के अनुरूप भूगोल-खगोल आदि की विस्तृत एवं तथ्यपरक सूचनाएँ.

परम पूज्य मुनि श्री चारित्ररत्नविजयजी महाराज साहब ने क्षेतानुयोग के समस्त उपलब्ध साहित्यों का गहरा अध्ययन करके एक प्रमाणित ग्रंथ The Real Universe (सर्वज्ञ कथित ब्रह्मांड) नामक ग्रन्थरत्न में भूगोल-खगोल से सम्बन्धित विभिन्न शोधपूर्ण लेखों का संकलन-संपादन के साथ तत्सम्बन्धित विषयों को सचित प्रस्तुत कर मुमुक्षुओं एवं संशोधकों का मार्ग सरल कर दिया है। पूज्यश्री ने श्रमण परम्परा के साथ ही वैदिक, बौद्ध एवं अन्य भारतीय परम्पराओं में भूगोल-खगोल का आदिकाल से जो वर्णन मिलता है, उसे एकत्र करने का बहुत ही सुन्दर एवं सराहनीय प्रयास किया है। भूगोल-खगोल जैसे नीरस विषय को चित्तों के माध्यम से इस प्रकार से समझाने का प्रयास किया है कि किसी को भी इस विषय को जानने-समझने की जिज्ञासा स्वतः उत्पन्न होगी।

आज भूगोल-खगोल के सम्बन्ध में अनेक वैज्ञानिकों द्वारा विभिन्न विषयों पर शोध हो रहे हैं, किन्तु आधे-अधूरे शोध के आधार पर ही वे इस सम्बन्ध में भिन्न-भिन्न मत स्थापित करके विश्व को भ्रमित कर रहे हैं। आपस में ही एक दूसरे के मतों का खण्डन एवं स्वमत का मण्डन कर रहे हैं। आज तक समस्त विश्व के वैज्ञानिक इस विषय पर एक मत नहीं हो पाये हैं, जबकि आदिकाल से श्रमण परम्परा के ग्रन्थों में इस विषय पर सर्वज्ञ कथित ब्रह्मांड का निरूपण होता आ रहा है।

वर्तमान शिक्षा प्रणाली में भूगोल-खगोल का भौतिक जगत के साथ सम्बन्ध स्थापित किया जाता है, जबकि इस ग्रन्थ में भूगोल-खगोल का सम्बन्ध अनेकानेक तर्कबद्ध उदाहरणों के द्वारा आध्यात्मिक जगत के साथ स्थापित

श्रुतसागर

32

फरवरी-२०१६

करके वैज्ञानिकों के समक्ष एक नई दिशा प्रस्तुत करने का प्रयास किया गया है। सम्पूर्ण विश्व व्यवस्था के अंतर्गत असंख्य द्वीप-समुद्रों के समूह मध्यलोक, ब्रम्हांड में व्याप्त सूर्य, चन्द्र, ग्रह, नक्षत्र, तारा आदि का वर्णन, उर्ध्वलोक के रूप में विख्यात देवलोक, ग्रैवेयक, अनुत्तर आदि लोकों के साथ-साथ अधोलोक में स्थित नरकों का सचित विवरण प्रस्तुत है। इसके अतिरिक्त संसार के छोटे-बड़े समस्त पदार्थों के वास्तविक स्वरूप का वर्णन संकलित है। आशा है, इस ग्रन्थ के माध्यम से इस विषय पर शोध एवं वैज्ञानिक परीक्षण करने वालों का मार्ग प्रशस्त होगा और वैज्ञानिक-शोधकर्ता भी श्रमण परम्परा की अवधारणा को इसके मूलरूप में मान्यता प्रदान करने को विवश होंगे।

प्रस्तुत ग्रन्थरत्न में वर्णित विषयों का मनन-चिन्तन कर मुमुक्षु अपने समस्त कर्मों को क्षय करने की दिशा में अग्रसर होंगे और अपना मानवजीवन सफल बना सकेंगे। यह ग्रन्थरत्न स्वयं में एक शिक्षक की भूमिका भी निभाने में समर्थ सिद्ध होगा। जिनगुण आराधक ट्रस्ट, मुंबई द्वारा प्रकाशित यह ग्रन्थरत्न, जैन तत्त्वज्ञान का एक विशिष्ट ग्रन्थ सिद्ध होगा। ५ भागों में विभक्त इस ग्रंथ की छपाई शुद्ध एवं सुन्दर है, तो आवरण पृष्ठ आकर्षक एवं विषयानुकूल है। विस्तृत अनुक्रमणिका में विषयों का क्रम पूर्ण वैज्ञानिक ढंग से प्रस्तुत किया गया है। महत्त्वपूर्ण विषयों से सम्बन्धित सन्दर्भों के लिये प्राचीन हस्तप्रतों को मूलरूप में ही प्रस्तुत करके इस ग्रन्थरत्न को और अधिक उपयोगी बनाया गया है। मल्टी कलर में छपे इस ग्रन्थ के निर्माण में प्रयुक्त कागज एवं छपाई भी दीर्घ समय तक चल सकें इस प्रकार का चयन किया गया है।

पूज्य मुनि श्री चारित्ररत्नविजयजी महाराज साहब ने पूर्व में सर्वज्ञ कथित विश्व व्यवस्था नामक ग्रंथ का सृजन गुजराती भाषा में किया था। उसी ग्रंथ के आधार पर अन्य विशिष्ट सूचनाओं को समाविष्ट कर हिन्दी भाषा में इस ग्रंथ की रचना की है। पूज्यश्री ने समाज के सभी वर्गों के लिये उपयोगी हो सके इस प्रकार विषयों का वर्गीकरण एवं प्रस्तुतिकरण करके समाज पर बहुत बड़ा उपकार किया है। आशा है भविष्य में भी पूज्यश्री के माध्यम से इसी प्रकार समाज लाभान्वित होता रहेगा।

कोबा ज्ञानमंदिर में हस्तप्रतों को जंतुमुक्त रखने हेतु फ्युमिगेशन प्रक्रिया

ज्ञानमंदिर में विशिष्ट स्टील के आवरण युक्त बर्माटीक के बने कबाटों में सुव्यवस्थित रखी हुई हस्तप्रतें

TITLE CODE : GUJ MUL 00578. **SHRUTSAGAR (MONTHLY). POSTAL AT. GANDHINAGAR. ON 15TH OF EVERY MONTH. PRICE : RS. 15/- DATE OF PUBLICATION FEB- 2016**

कोबा संग्रहालय में संग्रहित वसंतगढ शैली की अंबिकादेवी

BOOK-POST / PRINTED MATTER

प्रकाशक

श्री महावीर जैन आराधना केन्द्र, कोबा

आचार्य श्री कैलाससागरसुरि ज्ञानमंदिर गांधीनगर ३८२००७
फोन नं. (०७९) २३२७६२०४, २०५, २५२, फेक्स (०७९) २३२७६२४९

Website : www.kobatirth.org

email : gyanmandir@kobatirth.org

Printed and Published by : HIREN KISHORBHAI DOSHI, on behalf of SHRI MAHAVIR JAIN ARADHANA KENDRA, New Koba, Ta.&Dist. Gandhinagar, Pin-382007, Gujarat.

And **Printed at :** NAVPRABHAT PRINTING PRESS, 9, Punaji Industrial Estate, Dhobighat, Dudheshwar, Ahmedabad-380004 and **Published at :** SHRI MAHAVIR JAIN ARADHANA KENDRA, New Koba, Ta.&Dist. Gandhinagar, Pin-382007, Gujarat.

Editor : HIREN KISHORBHAI DOSHI